

ROBERT ADAM A KOL.

GRAMATICKÉ ROZBORY ČEŠTINY

VÝKLAD A CVIČENÍ
S ŘEŠENÍMI

KAROLINUM

Gramatické rozbory češtiny

Výklad a cvičení s řešeními

Robert Adam

Martin Beneš

Ivana Bozděchová

František Martínek

Hana Prokšová

Pavčina Synková

Recenzovali:

PhDr. Jasna Pacovská, CSc.

PhDr. Jana Bílková, PhD.

Vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum

Redakce Adéla Petruželková

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba Stará škola (staraskola.net)

Vydání druhé

© Univerzita Karlova, 2019

© Robert Adam, Martin Beneš, Ivana Bozděchová, František Martínek, Hana Prokšová,
Pavčina Synková

ISBN 978-80-246-4431-8

ISBN 978-80-246-4436-3 (online: pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2019

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Úvod ---- 9

1.	MORFEMATIKA ---- 13
1.1	Základní pojmy ---- 14
1.1.1	Úroveň morfů (a morfémů) ---- 14
1.1.2	Morfy vs. morfémy ---- 15
1.1.3	Alomorfy ---- 15
1.2	Typologie morf(ém)ů ---- 16
1.2.1	Nulový morf ---- 17
1.2.2	Předpony (prefixy) ---- 19
1.2.2.1	Slovotvorné předpony ---- 19
1.2.2.2	Tvarotvorné předpony ---- 20
1.2.3	Kořenové morfémy ---- 21
1.2.4	Přípony (sufixy) ---- 21
1.2.4.1	Slovotvorné přípony ---- 22
1.2.4.2	Kmenotvorné přípony ---- 22
1.2.4.3	Tvarotvorné přípony ---- 25
1.2.5	Postfixy ---- 30
1.2.6	Interfixy ---- 30
1.2.7	Lexikální morf(ém)y ---- 31
1.3	Morfematický rozbor ---- 31
	Cvičení a řešení ---- 36
2.	SLOVOTVORBA ---- 43
2.1	Podstata tvoření slov ---- 44
2.2	Slovotvorné vztahy a prostředky ---- 44
2.2.1	Fundace, motivace ---- 44
2.2.2	Slovotvorný základ a slovotvorný formant ---- 45
2.2.2.1	Hláskové alternace ---- 46
2.2.3	Slovotvorné afixy ---- 46
2.3	Slovotvorné způsoby a postupy ---- 46
2.3.1	Derivace ---- 47
2.3.2	Kompozice ---- 48
2.3.3	Konverze ---- 48

2.3.4	Reflexivizace ----	48
2.3.5	Slovotvorné úpravy ----	49
2.3.5.1	Univerbizace ----	49
2.3.5.2	Abreviace ----	49
2.3.6	Další možná klasifikace ----	49
2.4	Onomaziologické kategorie ----	51
2.5	Popis slovotvorného systému ----	52
2.5.1	Tvoření podstatných jmen ----	52
2.5.2	Tvoření přídavných jmen ----	53
2.5.3	Tvoření sloves ----	54
2.5.4	Tvoření příslovčí ----	55
2.6	Slovotvorný rozbor ----	55
	Cvičení a řešení ----	58
3.	MORFOLOGIE ----	69
3.1	Ohýbání (flexe) ----	70
3.2	Jména a skloňování (deklinace) ----	71
3.2.1	Morfologické kategorie jmen ----	71
3.2.2	Deklinační systém češtiny ----	72
3.2.3	Poznámky k významovému třídění jmenných slovních druhů ----	73
3.2.4	Přehled vyjadřovaných morfologických kategorií u zájmen a číslovek ----	75
3.2.5	Příklady morfologického rozboru jmen ----	77
3.3	Slovesa a časování (konjugace) ----	77
3.3.1	Typy tvarů ve slovesném paradigmatu ----	77
3.3.2	Morfologické kategorie sloves ----	79
3.3.3	Konjugační systém češtiny ----	81
3.3.4	Příklady morfologického rozboru sloves ----	83
3.4	Neohebné slovní druhy ----	84
3.4.1	Příslovce ----	84
3.4.2	Předložky ----	85
3.4.3	Spojky ----	86
3.4.4	Částice ----	86
3.4.5	Citoslovce ----	87
3.4.6	Příklady morfologického rozboru neohebných slov ----	87
	Cvičení a řešení ----	89
4.	SYNTAX ----	99
4.1	Věta a výpověď ----	100
4.1.1	Popis stavby věty ----	101
4.1.2	Vztahy mezi větnými členy ----	102
4.1.2.1	Vztahy sémantické ----	102
4.1.2.2	Vztahy formálně syntaktické ----	104
4.1.3	Několikanásobné, komplexní, postupně determinující a víceslovné větné členy ----	105
4.1.4	Větné členy ----	106
4.1.4.1	Přísudek ----	106
4.1.4.2	Podmět ----	107
4.1.4.3	Předmět ----	108
4.1.4.4	Příslovečné určení ----	109
4.1.4.5	Doplňek ----	113
4.1.4.6	Přívlastek ----	113
4.1.5	Závislostní strom ----	114
4.2	Souvětí ----	117
4.2.1	Souvětí podřadné a souřadné ----	117

4.2.2	Významové vztahy mezi souřadně spojenými větami ----	118
4.2.3	Schematické znázornění stavby souvětí ----	119
4.2.4	Syntaktický rozbor útvarů s přímou řečí ----	121
4.3	Příklad syntaktického rozboru ----	123
	Cvičení a řešení ----	129
5.	KOMPLEXNÍ ROZBORY A ŘEŠENÍ ----	149
6.	CVIČENÍ Z NORMATIVNÍ MLUVNICE A ŘEŠENÍ ----	183
7.	KOREKTURNÍ PRAVOPISNÁ CVIČENÍ A ŘEŠENÍ ----	195
8.	TERMINOLOGICKÝ SLOVNÍK ----	205
8.1	S věcným řazením hesel ----	206
8.2	S abecedním řazením hesel ----	221
9.	DOPORUČENÁ LITERATURA ----	237

ÚVOD

Milí studenti,

tato příručka Vám má pomoci k pochopení stavby české gramatiky. Je založena na rozšířené představě jazyka jako hierarchicky uspořádaného systému jazykových jednotek – tedy prvků, které mají mezi sebou množství vztahů různého typu; jeho úkolem je sloužit k vyjadřování významů a tím usnadňovat myšlení a mezilidskou komunikaci. Hierarchické uspořádání jazykového systému spočívá v tom, že v jeho složité a přitom pevně pohromadě držící budově lze vyčlenit jednotlivá patra podle toho, jak rozsáhlé a jak složité jsou jejich stavební kameny. Ona patra nazýváme jazykové roviny; každé rovině přísluší jazykové jednotky určitého stupně složitosti. Platí přitom, že jednotky nižší roviny se sdružují v celky, které slouží jako jednotky roviny vyšší.

Nejmenší jazykovou jednotkou, která se nějak podílí na vyjadřování významu, je foném; sám význam nemá, ale je schopen rozlišovat význam v jednotce nadřazené (morfému). Fonémy zkoumá fonologie. Na rovině bezprostředně vyšší – morfematické – je jednotkou morfém: je to nejmenší jazyková jednotka, která má (zvukovou) formu i význam. Disciplína, která se zabývá morfémy, se nazývá morfematika. Z morfémů se skládají slova (různých druhů) a jejich tvary, třetí rovina je tedy tvaroslovná (morfologická) a disciplína, která ji zkoumá a popisuje, je tvarosloví (morfologie). Slova a tvary se pak sdružují do vět a souvětí – zde se dostáváme na rovinu syntaktickou.

V této příručce se zaměříme na morfematiku, morfologii a syntax. Přidáme ještě jednu disciplínu, pro vzhled do jazykového systému a pro orientaci v něm navýsost užitečnou, totiž slovo tvorbu. Slovo tvorba se v české tradici neřadí do gramatiky, nýbrž k lexikologii a na stavbu slova se dívá z jiného hlediska než morfematika: nezajímá ji, ze kterých částí se slovo skládá, nýbrž jak je slovo utvářeno ve vztahu k jiným slovům.

Nabídneme Vám zde základní výklady k uvedeným čtyřem disciplínám, doprovázené řadou příkladů, a ke každé vykládané disciplíně několik cvičení včetně klíče. Výklady nemají být vyčerpávajícím popisem příslušné roviny českého jazyka: jsou zacíleny k tomu, abyste na jejich základě zdokonalili svou dovednost jazykového rozboru. Z mnoha různých pojetí si vždy jedno vybírají, na jiná jen místy odkazují. Obecně v této příručce volíme spíše pojetí formální (zejména se to týká morfologie a syntaxe), protože je pro úvodní orientaci v české mluvnici jednodušší.

Vedle získání základní orientace v jazykovém systému češtiny a vedle rozvoje dovednosti jazykové analýzy si musí začínající odborník na češtinu rovněž osvojit základní jazykovědnou terminologii. Proto Vám v této příručce nabízíme terminologický slovník, a to v dvojím řazení: jednak v obvyklém abecedním, jednak ve věcném – podle jednotlivých jazykovědných disciplín a jejich tematických oblastí.

V úvodních fázích studia jazykovědné bohemistiky je potřeba zvládnout na solidní úrovni také český pravopis a normativní tvarosloví spisovné češtiny. Tyto oblasti, které jsou tradičně předmětem kodifikace, zde nevykládáme – pro poučení o nich Vás odkazujeme na Internetovou jazykovou příručku (<http://prirucka.ujc.cas.cz>). Přinášíme Vám však řadu cvičení jak pravopisných (v podobě korektur textů s chybami), tak i mluvnických (rozdělených podle jednotlivých ohebných slovních druhů), včetně řešení. V samém závěru příručky Vám nabízíme tipy na odborné a popularizační práce o českém jazyce, které by Vás mohly zaujmout a Vaše poznání bohatství českého jazyka prohloubit.

První verze této příručky vznikala v Ústavu českého jazyka a teorie komunikace Filozofické fakulty Univerzity Karlovy během zimního semestru akademického roku 2012/2013 v rámci projektu OPPA Rozvoj a inovace bakalářského studia českého jazyka. Poté, co jsme ji několik let používali ve výuce prvního ročníku bakalářského studia češtiny, předkládáme ji nyní v upravené a rozšířené podobě.

Přejeme Vám hodně radosti, poučení a zdaru při objevování stavby jazyka a jeho nevyčerpatelných vyjadřovacích možností a krás.

Autoři

1. MORFEMATIKA

1.1 ZÁKLADNÍ POJMY

1.1.1 ÚROVEŇ MORFŮ (A MORFÉMŮ)

V tzv. rovinném nebo úrovnovém přístupu k jazykovému systému se tradičně vyděluje (i) rovina zvuková (rovina fonémů), (ii) rovina stavebních prvků, z nichž se skládají slova (tj. rovina kořenů, přípon, předpon atp.), (iii) rovina slov nebo slovních tvarů, (iv) rovina vět a (v) rovina textů. Počítá se s tím, že prvky roviny nižší fungují jako stavební kameny pro prvky roviny vyšší. Zájmu jazykovědné disciplíny označované jako **morfematika** odpovídá rovina (ii) stavebních kamenů slov, tj. rovina kořenů, přípon, předpon atd. Stejně jako je většina vět, tj. jednotek vyšší úrovně, složena z několika jednotek úrovně nižší, tj. ze slov (slovních tvarů), je i většina slovních tvarů, tentokrát jakožto jednotek vyšší úrovně, složena z určitých stavebních jednotek úrovně nižší.

Tyto jednotky příslušné nižší úrovně, fungující jako stavební kameny slov, se nazývají **morfy**; množiny skládající se z formálně podobných morfů se stejným významem se pak označují jako **morfémy** (viz k tomu dále). Morfy jsou nejmenší, dále nečlenitelné jazykové formy/výrazy, které nesou určitý lexikální nebo gramatický význam. (Fonémy jakožto jednotky nižší úrovně, z nichž se skládají morfy, mají už jen formu/výraz, nikoli svůj vlastní význam.)

Hranice mezi dvěma morfy, které jsou součástí téhož slova nebo slovního tvaru, se označuje jako **morfematický šev** (značíme jej dále spojovníkem: u-vid-ě-l-a). Pokud je taková hranice nezřetelná, jde o **morfematický uzel** (též **morfémový uzel**). Tradičně se za morfematický uzel považují pouze segmenty, které vznikly v důsledku usnadnění artikulace: jsou-li si hlásky na obou stranách původního morfematického švu artikulace natolik podobné, že ve výslovnosti a popř. i v písmu splynou, začnou se dané morfy překrývat (srov. např. rus-sk-ý > ruský; běžec > běžec-ský > běžecký). V této příručce ovšem chápeme morfematický uzel šířeji – jako kterékoli místo, kde vlivem hláskového zjednodušení, ať už bylo motivováno čímkoliv, došlo k rozmytí hranice mezi původními morfy (srov. např. tenis-ist-a > tenis-t-a; js-i > -s v případech jako *byls*, *viděls*, kde kořen *js-* a osobní koncovka *-i* jsou slity dohromady; *on-O* – *j-emu* > *mu*, kde po hláskovém zjednodušení zcela chybí kořen *j-* a část pádové koncovky *e*, atp.).

1.1.2 MORFY VS. MORFÉMY

Jelikož v jazycích existují **morfy**, které sice nejsou zcela totožné, ale mají zároveň nápadně podobnou formální podobu a totožný lexikální nebo gramatický význam, zavádí se do popisu jazykové roviny kořenů, předpon a přípon pojem **morfém**. Morfém je jednotka abstraktní – jde o množinu morfů stejného druhu, které mají stejný význam a které jsou si zpravidla svou formální stavbou (zvukově/graficky) nápadně podobné. Morfém je tedy jednotka definovaná na základě významu; lexikální nebo gramatický význam této jednotky je v konkrétních slovech nebo slovních tvarech realizován prostřednictvím více různých, ale zpravidla jen drobně odlišných forem. Říká se pak, že morfém je realizován prostřednictvím jednoho ze svých morfů.

Kořenový morfém s lexikálním významem ‚větší vodní tok‘ je např. v různých (příbuzných) slovech a jejich tvarech, v nichž se vyskytuje, realizován formálně si navzájem podobnými morfy *-řek-* (*řek-a*), *-řec-* (*řec-e*), *-řeč-* (*řeč-išt-ě*), *-říč-* (*po-říč-í*). Morfém *-ŘEK-* je tedy množinou morfů *{-řek-, -řec-, -řeč-, -říč-}*. Mluví-li se někde o morfému *-ŘEK-*, je třeba mít na paměti, že se tak pomocí užitečné zkratky odkazuje k abstraktní jednotce, tj. k celé množině morfů se stejným významem a podobnou stavbou, jimiž může být daný morfém realizován. Zápis *-ŘEK-* zde slouží jen jako reprezentant celé množiny morfů (patřících k jednomu morfému).

V češtině je běžné, že jeden morfém je (v závislosti na kontextu) realizován větším počtem různých morfů. Existují však i morfémy, které jsou ve všech kontextech realizovány jen jediným morfem (daný morfém je pak tvořen jednoprvkovou množinou morfů); např. kořenový morfém *-POL-* s primárním významem ‚obdělávaný pozemek‘ je vždy realizován jen morfem *-pol-* (srov. *pol-e*, *pol-ích*, před *pol-í*, *pol-n-í*, tr-*oj-pol-n-ího* atp.).

1.1.3 ALOMORFY

Má-li morfém více možných realizací (je-li daný lexikální nebo gramatický význam v různých kontextech vyjadřován různými morfy), označují se tyto morfy jako jeho **alomorfy**. V případě morfému *-PS-* s významem ‚zaznamenávat písmem‘ lze tedy každou z jeho následujících možných realizací *{-ps-, -píš-, -piš-, -pis-, -pís-}* označit jako alomorf daného morfému.

Kterým alomorfem bude určitý morfém v konkrétním slově nebo slovním tvaru realizován, závisí (a) na hláskovém složení okolo stojících morfů (především na tom, jakými hláskami tyto okolní morfémy začínají nebo končí) nebo (b) na funkci, kterou má daný morfém v rámci slova nebo slovního tvaru plnit (např. morf *-píš-* se vyskytuje ve tvarech oznamovacího způsobu přítomného času a ve tvarech přechodníku přítomného, morf *-piš-* ve tvarech rozkazovacího způsobu, morf *-ps-* ve tvarech infinitivu, příčestí a přechodníku minulého).